

Р.М.Шеретюк*

УНІАТСЬКА ЦЕРКВА В КОНТЕКСТІ ЕТНОКОНФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

У статті аналізуються причини, характер та наслідки внутрішніх трансформацій уніатської церкви крізь призму етноконфесійної політики російського самодержавства в період правління імператора Олександра І.

Ліквідація греко-католицизму на правобережних теренах України – частини Російської імперії – у 1839 р. (на Холмщині й Підляшші – у 1875 р.) сприймалася адептами православ'я як «велика і славна подія, відома під назвою «возз'єднання уніатів із прабатьківською східноправославною церквою». Возз'єднання означає те, що здавна єдине, а потім розірване, знову поєдналося¹. Насправді ж, воно стало наслідком послідовної етнокофесійної політики царського уряду, спрямованої на цілковиту уніфікацію та зросійщення духовно-культурного життя автохтонного населення Правобережжя, котра своїми витокami сягала ще часів правління Катерини ІІ. Хоча внутрішня політика імператора Олександра І характеризувалася деяким космополітизмом, передусім у церковній сфері, її наслідком стало не лише толерування урядом різних релігійних конфесій, а й певне відсторонення від вирішення важливих проблем, зокрема пов'язаних і з греко-католицькою церквою. Саме це в кінцевому рахунку й наблизило її ліквідацію.

Вагомими у вивченні проблеми трансформацій уніатської церкви вказаного періоду є праці дореволюційних істориків П.Батюшкова², Б.Давидовича³ та І.Наумовича⁴, які дають загальний огляд релігійного життя Правобережної України початку ХІХ ст. Важливими у цьому плані є студія «Начерк истории унии русской церкви с Римом»⁵, а також матеріали з енциклопедичного словника Ф.Брокгауза й І.Ефрона⁶. Вартісну наукову спадщину у контексті даної теми залишив П.Бобровський, котрий спрямував вістря своїх досліджень на докладний аналіз становища греко-католицької церкви за правління Олександра І, зокрема на з'ясування характеру релігійної реформи⁷. Розгляд окремих аспектів цього питання простежується також у працях російських дослідників 1960–1990-х рр.⁸ Окремі праці сучасних вітчизняних учених, де порушується питання внутрішніх трансформацій уніатської церкви у зв'язку зі спрямованістю урядової релігійної політики 1801–1825 рр., свідчать як про значний інтерес до вказаної наукової проблеми⁹, так і про наявність своєрідних «білих плям» в її студіюванні.

Метою даної статті є виявлення та аналіз причин, характеру й наслідків внутрішніх трансформацій греко-католицької церкви в період правління Олександра І (1801–1825 рр.). Завдання дослідження полягають у з'ясуванні головних засад етноконфесійної політики російського самодержавства та їх впливу на стан і функціонування церкви в той період.

Час правління згаданого імператора у науковій літературі часто розглядають як «епоху розповсюдження в Росії ліберальних ідей» та називають «періодом поступового визрівання ліберальної свідомості вищих станів»¹⁰. Аналізуючи засади політичного курсу Олександра І, С.Соловйов зазначав, що вони «полягали у свободі й широті погляду, його різнобічності, котрі да-

* Шеретюк Руслана Миколаївна – канд. іст. наук, завідувач кафедри мистецтвознавства і культурології Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

E-mail: sheretyuk.r@gmail.com

ють здатність визнавати право на буття різноманітним явищам, інтересам і відносинам та через це дають силу прагнути до їх погодження. [...] Ці крайнощі напрямів [...] закріпили в ньому переконання, що [...] можна змусити їх існувати один з одним, не зіштовхуючись і не зіштовхуючи народи у криваву боротьбу, внутрішню й зовнішню»¹¹. У зв'язку з цим дореволюційний історик Б.Давидович писав, що «хоча у маніфесті новий імператор обіцяв правити за заповідями і в дусі своєї великої бабки, однак усе його царювання щодо внутрішньої політики Росії було відступом від цих заповітів. [...] **Загально-олександрівські** інтереси, що перебували поза простором та часом, завжди були в умі Олександра I попереду приватних, російських інтересів»¹².

Світоглядний лібералізм нового царя повною мірою поширювався й на релігійну сферу, зокрема на етноконфесійну політику. Хоча православна церква в Російській імперії була проголошена «панівною і найпершою», однак реально – далеко не єдиною. У той час царським урядом досить толерантно сприймалися католицизм, протестантизм, старообрядництво, інші релігійні напрями. Відтак це згодом дало підстави дослідникам зазначити, що олександрівська епоха була добою певної релігійної терпимості в Росії¹³.

На початку XIX ст. майже вся Європа стала театром воєнних дій. У багатьох людей це породило передчуття тривоги, непевності, відчуття, за висловлюванням І.Флоровського, ніби вони вже живуть у середині апокаліптичного кола, яке тільки-но замкнулося¹⁴. Саме тому містицизм став провідною рисою не тільки нового імператора та його оточення, а й значної частини тогочасного суспільства¹⁵. Із цього приводу А.Валлотон зазначав, що «до 1812 р. Олександр без особливої ревності, можна сказати, знехотя дотримувався обрядів православної церкви і водночас захоплювався діяльністю масонських лож. Байдужий скептик, агностик та франкмасон, без особливого нахнення відігравав роль світського глави православної церкви. Однак вторгнення Наполеона у Росію сповнило його глибоким сум'яттям. Він відчув себе самотнім і безсилим, став шукати опору, покровителя, керівника й тоді впав навколішки та від усього серця звернувся до Господа»¹⁶. Сам цар зізнався: «Пожежа Москви освятила мою душу і я пізнав Бога»¹⁷. Саме тому, характеризуючи діяльність Олександра I в релігійній царині, І.Лиман схильний розглядати її як «шукання» – імператор шукав систему поглядів, котра б найбільше відповідала його особистому внутрішньому світові; однак водночас – і засоби для поширення відповідної ідеології серед населення країни¹⁸.

Під впливом таких умонастроїв царя в 1812 р. у Росії, за англійським взірцем, було створене Біблійне товариство, котре до 1821 р. здійснило 129 видань як повного тексту Біблії, так і окремих її частин двадцятьма дев'ятьма мовами. Однак класичним виявом релігійно-містичного настрою Олександра I та його оточення стало відкриття 24 жовтня 1817 р. міністерства духовних справ і народного просвітництва¹⁹. Його очолив А.Голіцин, котрий, як про нього тоді казали, «по вуха вліз у містицизм». Ідея створення такої інституції полягала в тому, щоб «християнське благочестя було завжди основою істинного просвітництва»²⁰. Новостворена установа складалася з двох департаментів. Перший – духовних справ – мав чотири відділи: 1) у справах православного віросповідання; 2) римо-католицького, уніатського й вірменського; 3) протестантських віросповідань; 4) нехристиянських. Таким чином, зрівняння православної церкви з іншими, навіть нехристиянськими, віросповіданнями фактично знижувало статус останньої, хоча Синод у цілому і зберіг свою структуру, а в його підпорядкуванні (через обер-прокурора) перебували єпархії та консисторія²¹. Другий департамент – народної освіти – був покликаний здійснювати контроль над відповідною системою у Росії²². Зрештою,

боротьба двох угруповань (з одного боку, А.Голіцина, а, з іншого, митрополита Санкт-Петербурзького та новгородського Серафима) закінчилася тим, що 15 травня 1824 р. міністерство духовних справ і народного просвітництва було скасоване. Синод знову набув колишнього суверенітету. Зрештою, 12 квітня 1826 р. було закрито й Біблійне товариство.

З огляду на толерування урядом різних релігійних конфесій досить міцними в роки правління Олександра I були і позиції єзуїтів. У свій час утвердженню їх становища в Росії сприяло прийняття Павлом I у 1798 р. звання великого магістра Мальтійського ордену. Прямим наслідком цього стало прибуття у західні губернії Російської імперії десятків активних єзуїт-місіонерів з Мальти²³. Показово, що вже 16 березня 1801 р. (на п'ятий день після смерті Павла I) його наступник та спадкоємець Олександр I видав указ, у котрому задекларував: «Бажаючи виявити державному ордену святого Іоанна Єрусалимського знак нашої прихильності й особливого благовоління, оголошуємо, що ми приймаємо його під наш імператорський захист і що докладемо всіх зусиль наших для збереження його прав, почестей, переваг та надбань»²⁴. Відмовившись від звання великого магістра й зберігаючи за собою лише титул протектора ордену, він, проте, підтвердив функціонування в межах Російської імперії двох великих пріорств – російського і католицького – «з тим, щоб вони користувалися всіма надбаннями, перевагами та управлінням, які їм були пожалувані». Тимчасово їх опікою мав займатися поручик великого магістра, генерал-фельдмаршал граф М.Салтиков. Цим указом передбачалося, що наступне скликання «генерального капітулу державного ордену св.Іоанна Єрусалимського», котре бере великого магістра, стане «першим свідченням» імператорського протегування йому²⁵. Не залишилися поза увагою царського уряду й фінансово-майнові питання. Зокрема імператорський указ від 19 грудня 1811 р. приписував російським командорам Мальтійського ордену внести в державну казну певний капітал, після чого відповідні маєтки мали бути передані останнім «у повне їх розпорядження»²⁶. Але дуже швидко становище різко змінилося. У 1817 р. було «височайше» оголошено, що після смерті командорів ордену св.Іоанна Єрусалимського нащадки їх не успадковують ці звання і не будуть носити його знаків із тієї причини, що «орден у Російській імперії більше не існує»²⁷.

Подібне відбулося також і з єзуїтами в Росії. Після 1814 р., коли Товариство Ісуса було відновлене, а центр його знову розмістився у Ватикані, місіонерська діяльність єзуїтського ордену набула значних масштабів. Його активність поряд із небезпекою використання Ватиканом єзуїтів для реалізації своїх політичних та конфесійних інтересів у Росії зумовили спочатку їх видалення із Санкт-Петербурга (1815 р.), а згодом і з усієї імперії (1820 р.)²⁸.

Хоча Олександр I у церковній політиці діяв менш імпульсивно, ніж його батько – Павло I, однак послідовно підтримував католицизм. Прагнення російського самодержавства зберегти союз із польськими магнатами та шляхтою Правобережжя зумовили суттєві поступки латинським священикам. У 1805 р. монастирям, а у 1819 р. білому духівництву римо-католицької церкви було дозволено купувати ще незаселені землі або орендувати їх у поміщиків. Відтак землеволодіння латинського єпископату поступово відновлювалося. Зокрема у процесі повернення раніше секвестрованих земель кам'янецький єпископ Сераковський одержав маєтності з 2 тис. кріпаків, а луцько-житомирський архієрей Цецишевський – великий маєток у Фастові. Тенденцію до зростання мала в Україні й така складова вищого римо-католицького кліру, як соборне духівництво (прелати і каноніки). Так, якщо у Київській губернії на початок XIX ст. їх налічувалося лише 12, то на По-

діллі цей титул носила майже половина ієрархів. Ще одним виявом зміцнення позицій латинської церкви було розгортання мережі духовних освітніх закладів. Із 14 семінарій, створених у шести римо-католицьких єпархіях Російської імперії, 5 функціонувало на території України – у Звенигороді, Луцьку, Житомирі, Оликах та Кам'янці-Подільському²⁹.

Про посилення позицій латинства у Росії в роки правління Олександра I свідчить також поява новозбудованих костелів. На Волині, зокрема, було збудовано римо-католицькі храми: 1801 р. – у Колодному Кременецького повіту поміщиком Свейневським, 1803 р. – у Скурчі Луцького повіту поміщиком Загурським, 1805 р. – у Ліщині Житомирського повіту перемишльським стольником Й.Полянським, 1807 р. – у Невиркові Рівненського повіту хорунжим Стецьким, 1808 р. – у Горохові Володимирського повіту графом Стройновським, того ж року в Бутівцях Заславського повіту поміщиком Пжилуським, 1813 р. – у Березні того ж повіту поміщиком Корженевським і 1820 р. – у Миropolі Новоград-Волинського повіту поміщиками Розтворовськими³⁰.

У контексті досить лояльного ставлення російського уряду до латинської церкви у цілому й римо-католицького духовництва зокрема привертає увагу указ імператора щодо Волинського губернського правління від 20 вересня 1801 р.³¹ У його основі була судова справа заславського городничого, колезького асесора Я.Маркевича, котрий, перебуваючи у Волинському головному суді під слідством за «непокірливі вчинки на посаді», здійснив «неправдивий донос на єпископа католицьких церков графа Сераковського, віце-губернатора Волинської губернії Грохольського, ксьондза Світлинського та аптекаря Ручиця, що вони хитрістю набули собі від усіх довіру, а від керівництва – повагу, використовували це на задоволення свого користюлюбства, втручаючись у справи, що їх не стосувалися, і що від таких їх зловживань поліція стала зовсім бездіяльна; судочинство не дотримувалося справедливості; податки збиралися понад установлені й т.д.»³². На жаль, невідомо, чи такі свідчення Я.Маркевича були його останнім шансом на виправдання, чи вказані зловживання світських та духовних керівників, дійсно, мали місце, однак сам факт згадування саме цих імен у доносі є показовим. Як би там не було, вирок Олександра I був наступним: обвинувачений звільнявся з посади й оголошувався неблагонадійним; з огляду на це йому було навіть відмовлено в наступному працевлаштуванні.

Однак незважаючи на досить толерантне ставлення до неї, латинська церква перебувала в міцних лещатах російського самодержавства. Про виразне бажання світської влади країни контролювати її діяльність свідчить зокрема розпорядження Сенату від 17 вересня 1803 р., направлене митрополитові римо-католицьких церков у Росії С.Сестренцевичу³³. Воно підтвердило чинність імператорського указу від 1798 р., за яким «духовні римської віри, які в імперії Російській перебувають, ніяких зносин без дозволу верховної влади не повинні мати». Саме тому до відома ієрарха доводилося, щоб він, бажаючи вести закордонне листування, звертався до Сенату «для прохання на це височайшого дозволу»³⁴.

13 грудня 1803 р. на ім'я С.Сестренцевича вийшов імператорський указ, який забороняв «усім громадам і приватним жителям римо-католицького віросповідання мати безпосередні зв'язки» із Ватиканом³⁵. У цьому документі зокрема йшлося про те, що свого часу ще Катерина II, «запровадивши в Могильові римо-католицький престол та вручивши паству» С.Сестренцевичу, своїм указом заборонила справам, що стосувалися латинських церков Російської імперії, підлягати «жодному іноземному впливу». Однак, незважаючи на це, царському уряду стали відомі численні випадки прямих контактів де-

яких осіб римо-католицького віросповідання із Ватиканом та його посланцями. Саме тому Олександр I, «праведно обурюючись на такі вчинки», «накреслив» латинському ієрархові правила, які той мав виконувати у майбутньому. Так, зокрема, якщо митрополитові надходила папська булла, то найперше її слід було направити для розгляду в «імператорське міністерство». Крім того, до «римського двору» призначався міністр, котрий ставав по суті посередником у духовних справах та потребах католиків Росії. Відтепер це був єдиний шлях вирішення справ, «що вимагали зв'язків між Папою й церквами» або підданими латинського віросповідання Російській імперії³⁶.

На чолі реформованої, за указом імператора від 13 листопада 1801 р., римо-католицької колегії, яка мала опікуватися всіма справами латинської та уніатської церков у Російській імперії й складалася лише з представників католицьких дієцезій, став архієпископ С.Сестренцевич. Він переконував імператора, що залишки уніатської церкви повинні підлягати йому, а в латинників і греко-католиків має бути один митрополит – римського обряду. Саме йому царський уряд доручив підготувати пропозиції щодо управління католицьким і уніатським духівництвом. Згідно з ними, звання василіанського орденського генерала скасовувалося; залишалися лише провінціали або обласні монастирські керівники, котрі, не будучи підвладними архієреям, усе ж повинні були мати зносини з ними та в деяких випадках їм підлягати. Про хитке становище греко-католицького чернецтва свідчило й те, що у червні 1804 р. в указі Олександра I на ім'я київського військового губернатора О.Тормасова вимагалось негайно надіслати списки уніатських монастирів для ліквідації частини з них, оскільки вимога імператриці Катерини II про це «була ще в 1795 р., але впродовж понад 8 років не виконана». Скасування частини діючих греко-католицьких кляшторів у цьому указі мотивувалося необхідністю «встановлення тиші та спокою між благочестивими (православними) і уніатськими парафіями»³⁷. На той час в одній лише Волинській губернії було 26 відповідних монастирів, 11 з яких підпадали під категорію «зайвих» – вони не займалися ані просвітництвом юнацтва, ані допомогою немічним, що було визначено як головні умови їх збереження ще за правління Катерини II³⁸.

Слід наголосити, що духовно-культурне, зокрема церковно-релігійне, життя на новоприєднаних від Речі Посполитої землях Російської імперії на початку XIX ст. було пов'язане з польським князем А.Чарторийським – близьким другом Олександра I, котрий у 1802 р. посів надзвичайно важливу посаду попечителя Віленського навчального округу. Він охоплював на той час усі приєднані від Речі Посполитої до Росії землі: Білорусію, Литву, Волинь, Поділля й Київщину. Відтак, підкреслював Б.Давидович, освіта у величезному краї опинилася «в руках людини, яка тільки і мріяла про повернення його Польщі»³⁹. Із його 22-річною діяльністю пов'язане нове посилення соціально-економічного та національного гніту з боку польських панів, прямо чи опосередковано підтримуваних російським самодержавством. Замість очікуваного полегшення православне українсько-білорусько-литовське населення зіткнулося зі ще більшим приниженням, визиском і гоніннями. А.Чарторийський офіційно заявляв про своє прагнення повсюди зміцнити в Україні польський дух, культуру, а також спонукати місцеве населення говорити польською мовою⁴⁰.

Спроби реполонізувати край досить швидко реалізовувалися у першу чергу через розгалужену систему шкільництва. Зокрема визначним осередком польської освіти став відновлений Віленський університет⁴¹. Керуючись думкою про те, що «просвітництво й моральність служителів віри мають великий вплив на

мораль і просвітництво народу», імператор своїм указом від 18 липня 1803 р. підтвердив запровадження при зазначеному університеті головної семінарії для підготовки латинського та греко-католицького духовництва⁴², що стала одним з інструментів «далекоглядної політики царського уряду»⁴³. Зрештою, далеко не безпідставним є твердження К.Панаса, що цей «духовний заклад науково-освітньо стояв досить високо, але морально – низько, адже виховував не ревних священників, а лібералів, часто навіть апостатів» (відщепенців – Р.Ш.), котрі «спричинилися пізніше до знищення своєї (уніатської – Р.Ш.) церкви»⁴⁴. А Т.Коструба відверто називав його вихованців «гробокopatелями українського католицизму під російською займанщиною»⁴⁵.

Активним помічником А.Чарторийського у справі «вкорінення польського духу» став Т.Чацький – поміщик із Київщини, прибічник польської національної ідеї. Саме за його допомоги й фінансового сприяння в 1805 р. було відкрито лицей у Кременці на Волині, який перетворився на потужний освітньо-культурний центр усього Правобережжя і мав статус вищого навчального закладу. З ініціативи Т.Чацького, магнати й шляхта розгорнули широку благодійницьку діяльність, завдяки чому вся Правобережна Україна вкрилася густою мережею середніх шкіл, доступних для їхніх дітей, де культивувався польський патріотизм та створювалися засади культурної гегемонії⁴⁶.

Відтак польська шляхта досить швидко побачила, що перепідпорядкування її російським владним структурам не тільки не загрожує статусу останньої як панівного класу, а й обіцяє його істотне зміцнення. За Олександра I польські магнати засідали навіть у Сенаті, а російські губернатори на українських та білоруських землях майже щорічно замінювалися через їх несприйняття місцевою шляхтою⁴⁷. Зрозуміло, що за таких обставин на «Волині, де за Олександра I польські поміщики займали становище й губернаторів [...], Поділлі, Поліссі, спираючись на панщинне право, поляки-католики з населеними маєтностями, багатством, владою, освітою всіма способами старалися принизити православ'я й українську та білоруську народності, а піднести католицтво і польську народність»⁴⁸.

Зазначимо, що на Правобережжі у той час в уніатстві перебувало по суті лише селянство й незаможні прошарки міського населення, а більшість представників заможних верств перейшли у латинство. Значна частина греко-католицьких парафій через жалюгідні умови утримання та утиски з боку місцевих поміщиків-поляків і їхніх управителів перебувала на межі остаточного занепаду. Три з чотирьох відповідних єпархій не мали навіть своїх кафедральних церков. Умовами пастирської діяльності, навчання, кар'єри уніатське духовництво було поставлено майже в повну залежність від римо-католицької церковної та світської влад. Після навчання у василіанських училищах, спільного з латинниками виховання у Віленській головній семінарії греко-католицькі клірики-українці поверталися додому, за спогадами самих випускників, «розсудливими римлянами, але не добрими уніатами». Навіть зовні ці священники вже мало чим відрізнялися від ксьондзів. Таким чином, замість обіцяного самобутнього стану уніатське духовництво в дійсності стало «найнижчим розрядом римського»⁴⁹.

Залежне й пригнічене становище цих кліриків робило їх поступливими та пасивними, несхожими на священників минулих часів, котрі активно протистояли латинізації уніатської церкви. Унаслідок цього неухильно обмежувалися та зникали ті чесноти, спираючись на які вона свого часу значною мірою витіснила православ'я майже з усієї Правобережної України, а саме – збереження східного обряду, місцевих культових традицій, української мови у богослужінні. Натомість в уніатських церквах латинський об-

ряд почав активно витісняти греко-католицький, проповіді виголошувалися польською мовою, на зміну церковному співу прийшов орган, а один із найяскравіших і найвпливовіших елементів східного інтер'єру – іконостас – опинився поза стінами храмів⁵⁰.

Саме тому під дією організованого й доволі ефективного латинського прозелітизму на теренах Правобережжя загалом, а також під впливом місцевих його чинників зокрема значна частина віруючих-уніатів почала переходити у римо-католицизм (зокрема, лише в Білорусі у 1803 р. – 100 тис.). Такому масовому наверненню до латинства сприяло, крім усього іншого, поширення в народі поголосу стосовно планів російського уряду розв'язати «уніатське питання» адміністративним шляхом. Про це можна дізнатися з імператорського указу на ім'я білоруського військового губернатора Міхельсона від 5 травня 1803 р.⁵¹, де, зокрема, ішлося про «безпідставні чутки, [...] поширювані ксьондзами-місіонерами Освейського монастиря, нібито уряд має намір повертати силою до греко-російської церкви всіх тих уніатів, котрі до римо-католицького віросповідання не приєднаються». У зв'язку з цим Олександр I зобов'язав військових керівників Білоруської губернії, «щоб ніяк не допускали [...] чуткам такого характеру поширюватися, чинячи за законами зі всіма тими, хто у цьому буде звинувачений», а також доручив, «відшукавши винних, заарештувати їх та утримувати під вартою»⁵². Подібний указ, але вже міністра внутрішніх справ, був надісланий того ж дня на ім'я митрополита С.Сестренцевича, де наголошувалося на тому, щоб «ні під яким виглядом духівництво католицьке не дозволяло собі таких навіювань під страхом законного покарання»⁵³.

У відповідь на скарги уніатського білоруського кліру щодо переведення віруючих у латинство, а також на Римо-католицьку колегію, що не приймала від останніх жодних скарг із цього приводу і не забороняла таких навернень, було видано імператорський указ на ім'я Міхельсона від 4 липня 1803 р.⁵⁴ Розпочинався він заявою монарха про основні засади віротерпимості в Російській імперії: «Та ж сама терпимість, котра примушує уряд не торкатися переконання совісті у справах віри, повинна була слугувати правилом духовним католицьким властям в їх поведінці з уніатами й заборонити їм будь-яке переведення з унії в обряд римо-католицький. Якщо віра панівна (православ'я – Р.Ш.) не дозволяє собі ніяких примусових засобів, то тим більше віра терпима (латинство – Р.Ш.) не може їх використовувати». **Зважаючи на численні порушення цих «засад віротерпимості», Олександр I давав губернському керівництву чіткі інструкції стосовно виправлення ситуації.** По-перше, йому ставилося в обов'язок «всіма заходами захищати уніатів в утисках, судах і розслідуваннях, котрі місцеві католицькі консисторії проти них здійснювати можуть»; адже, як наголошувалося в указі, «зближення унії з православним грецьким сповіданням дає їй право на таке покровительство». По-друге, губернські власті мали суворо наглядати за всіма «спокусами, котрі з боку духовного католицького керівництва до утисків совісті народної [...] призвести можуть». Зрештою, про кожен випадок зловживань цих ієрархів імператор мав бути поінформований особисто⁵⁵. Крім того, суворі інструкції з цього приводу отримав також митрополит С.Сестренцевич – 6 липня 1803 р. на його ім'я був направлений указ, в якому Олександр I вимагав, «щоб ні під яким виглядом не лише утисків або зваблень, а й найменшого дотику до свободи совісті уніатам від духовного католицького керівництва не було зроблено»⁵⁶.

Симптоматично, що розгляд справи щодо масового «переведення» латинниками на їх віру білоруських уніатів, яка потребувала відповідних рішучих та скоординованих дій російського уряду, розтягнувся на декілька років.

Лише в 1807 р. вийшов імператорський указ, головною метою котрого було розібратися у ситуації, чому «в білоруських губерніях римсько-католицькі священники перетворюють і приєднують духовних та світських уніатів у своє віросповідання»⁵⁷. За переконанням урядових осіб, головні причини «перетворення останніх на латинників» полягали в тому, що цей процес був спровокований указом Римо-католицької духовної колегії від 9 вересня 1801 р., за яким «перехід сповідників з уніатського обряду в латинський, котрий містить одне й те ж сповідання за канонічними духовними правилами, дозволений і височайшим узаконенням не суперечить»⁵⁸.

Ще однією обставиною, що відіграла певну роль у процесі досить активного переходу уніатів у латинство, як підкреслювалося у цьому документі, стала пропозиція головуючого члена Римо-католицької духовної колегії єпископа Беніславського від 15 березня 1801 р. На думку цього ієрарха, «у справах про прийняття уніатських священників у латинський обряд» слід виходити з резолюції Конгрегації пропаганди віри від 7 липня 1624 р., де зокрема йшлося про те, що папа Урбан VIII з огляду на неприйняття польським королем Яном III та шляхтою його булли про заборону всім уніатам переходити у католицький обряд і це оприлюднювати, останню скасував, поширюючи цю акцію лише на духівництво. Відтак коли миряни зверталися за дозволом перейти у латинство, то Конгрегація пропаганди віри завжди відповідала, що світським людям він непотрібен⁵⁹. Крім того, письмові звернення папського нунція Літті та архієпископа Лісовського, направлені царському уряду, викривали її діяльність, котра поширила дозвіл на перехід з унії в латинство «не лише на народ російський греко-уніатський, а й на священників того ж віросповідання», стверджуючи, «що у міркування ченців нічого нового вводити не потрібно»⁶⁰.

Відтак, резюмується в указі Олександра I, усі ці обставини стали підґрунтям для резолюції Могилівської римо-католицької консисторії від 24 березня 1802 р., яка дозволила уніатському священникові Калиновському та його парафіянам прийняти латинство. А оскільки масовий перехід уніатів у католицизм відбувся в 1802 р., то, вірогідно, саме ця резолюція «породила у всіх причетних до цієї справи думку», що він дозволений. У зв'язку з цим виникли зловживання, зокрема отримав розповсюдження погослос про скасування унії. Так, поширювали «неправдиві свідчення про знищення та вселяли в народ різні нісенітниці, виголошували докори проти панівної релігії» (православ'я – *Р.Ш.*) ченці Освейського місіонерського монастиря Яронський і Ленктович, латинський священник однойменної парафії А.Булгак, священник Свольнянської парафії І.Ломонович й ін.⁶¹

Зрозуміло, що така пропагандистська діяльність римо-католицького кліру підштовхувала «уніатських парафіян у латинський обряд». Імператорський указ 1807 р. наводив численні факти такого «переведення» уніатів адептами римо-католицької церкви. Зокрема, оршанські василіани «цілими селами в парафіях, котрі їм належали, у Чотиридесятницю 1802 р. до сповіді та причастя Святих тайн не приймали, а відсилали для цього до тамтешніх єзуїтського й інших римського віросповідання орденів монахів». Крім того, було зафіксовано, що ченці Волинецького домініканського кляштору Полоцького повіту, а також поміщики Белікович і Гласко селян, які належали їм, «з унії переводять у римський обряд». Багато греко-католиків, котрі жили у селах поблизу Орші, а особливо у с.Пустинники, що було володінням монахинь-василіанок, як зазначалося в документі, «бажають бути благочестивими, однак побоюються своїх поміщиків», котрі насильно примушували їх ходити до місцевих єзуїтів. Поміщик села Нижня Городка Василевський, поміщик Шибека, а також «господар села Листовки» О.Буксевич разом зі своїми сім'ями «в оршанських єзуїтів приєдналися з унії до римської релігії». Російському

уряду стало відомо й те, що греко-католицький священник Лукович умовляв селян-уніатів погосту Дедина Себезького повіту прийняти латинський обряд, заявляючи, «що і сам його прийме, і церкву посвятить у костел». Збурені цим селяни, звернувшись у повітове духовне відомство, «просили приєднати їх до благочестя та церкву в костел не допустити святити». Греко-католицький священник Зенькович доносив, що від Лукомської церкви до однойменного францисканського монастиря приєдналося 220 дворів⁶².

Виклавши всі ці чинники щодо «перетворення уніатів», указ Олександра I давав чіткі інструкції військовим і цивільним губернаторам приєднаних від Речі Посполитої губерній. По-перше, останні повинні були повернути під греко-католицьке духовне правління парафіян та священників, які перейшли з унії на латинський обряд. По-друге, вони мали сприяти й допомагати всім бажаючим прийняти «благочестя» (православ'я – Р.Ш.). По-третє, керівники правобережних губерній зобов'язувалися суворо наглядати за тим, щоб перехід уніатів у латинство не був насильницьким або ж під дією вмовлянь і навіть добровільно бажаючих це зробити греко-католицьких священників і парафіян не приймати під загрозою покарання. Зрештою, губернські високопосадовці мали суворо попередити відповідні установи та осіб про заборону переходів, щоб латинське духівництво бажаючих не приймало, а уніатське – не давало нікому дозволу на це⁶³.

Аналіз цього документа дає привід акцентувати увагу на деяких важливих моментах. По-перше, імператорський указ яскраво засвідчив наміри російського уряду на майбутнє не лише регулювати, а й контролювати процеси у церковно-релігійній сфері Правобережжя. Чітко розмежувавши права латинників та греко-католиків, Олександр I тим самим підкреслив своє виняткове право спрямовувати діяльність відповідних церков у потрібне державі русло. Це підтверджується жорстким твердженням: «Навіть якщо вважати уніатів із католиками одного віросповідання, котрі різняться лише обрядами, то і в такому разі перетворення уніатів у католицтво без особливого й точного дозволу уряду [...] є дія протизаконна та самовільна»⁶⁴. Водночас привертають увагу дії уряду, спрямовані на захист і підтримку «найпершої» релігії Російської імперії – православ'я, оскільки, заборонивши перехід греко-католиків на латинство, імператорський указ, проте, зобов'язував вище губернське начальство сприяти й допомагати всім бажаючим «прийняти благочестя».

Зрештою, під тиском царського уряду голова Римо-католицької колегії С.Сестренцевич змушений був підписати угоду з митрополитом І.Лісовським, за якою всі уніати, котрі перейшли на латинство впродовж останніх десяти років (1798–1807 рр.), мали повернутися до своєї церкви. Ця постанова була підтверджена Сенатом у 1810 р.⁶⁵

З огляду на складну ситуацію, в якій опинилася згадана церква, а також не бажаючи бути підлеглими римо-католицького митрополита, уніатські ієрархи ще в 1801 р. надіслали Олександрові I меморіал, у котрому висловили своє бачення причини конфліктів із латинниками. У цьому документі зокрема зазначалося, що «джерело колишніх розбіжностей між католицьким духівництвом походило від безмірної влади, яка була доручена митрополиту Сестренцевичу, котрий під іменем архієпископа могильовського, митрополита римо-католицьких церков у Росії та керівника відповідної колегії мав у руках сукупну владу, так що ті, які скаржилися, переносючи апеляції від першої інстанції в іншу і в останню, скрізь знаходили Сестренцевича або у вигляді архієпископа, або митрополита, або керівника колегії, котрий мав вплив на кожен суд і був одним суддею»⁶⁶. Зрештою, уніати домоглися від уряду дозво-

лу на участь їх представників у засіданнях Римо-католицької колегії. Згідно з імператорським указом від 12 липня 1804 р., до її складу ввійшли уніатський єпископ та три асесори із середовища священників. Усім їм надавалося право не одного, а двох голосів, «щоб зберегти тим самим рівність їх супроти членів католицького духівництва»⁶⁷. Членом колегії став зокрема брестський єпископ Й.Булгак – «людина суто католицьких переконань»⁶⁸. Указом Олександра I від 16 липня 1805 р. вона була поділена на два департаменти: римо-католицький і уніатський⁶⁹, головою якого став І.Лісовський. Відтак греко-католики вивільнялися з-під влади латинників та отримали можливість самостійно управляти своєю церквою, тим більше, що 24 липня 1806 р. останній став митрополитом усіх уніатських церков у Росії. Однак новоутворена митрополія не стала відновленням давньої, бо не мала назви Київської й не була прив'язана до єпископської столиці⁷⁰. Лише 14 лютого 1809 р. вийшов імператорський указ, покликаний «відновити колишню Литовську митрополічу єпархію»⁷¹. Конкретні розпорядження щодо її облаштування містилися у сенатському указі від 3 лютого 1810 р.⁷² Зокрема до останньої від Брестської єпархії переходили 300 церков, а також маєтки, надані окремими литовськими магнатами віленській кафедральній і новогрудській соборній церквам. Саме вони були «столовими митрополічима» володіннями, з яких мало здійснюватися утримування новозаснованої консисторії у Вільні⁷³.

Таким чином, станом на 1810 р. греко-католицька церква значною мірою зміцнила свої позиції та відновила ієрархію. Функціонували чотири єпархії – Литовська митрополіча з осідком у Вільні, архієпископська – у Полоцьку й дві єпископські: Брестська з перебуванням її очільника у Жировицях і Луцька – у Жидичині. Для кожної єпархії був призначений вікарій (суфраган): у митрополічій ним став наречений єпископом брацлавський архімандрит А.Головня, в архієпископській – єпископ І.Красовський, у Брестській – Л.Яворовський та в Луцькій – Я.Мартусевич⁷⁴.

Вазначимо, що якісні внутрішні зрушення і зміни уніатської церкви позитивно позначилися на її стані. Одним із проявів цього стала поступова активізація діяльності на Правобережжі, зокрема розгортання доволі успішної місіонерської роботи серед колишніх греко-католиків, котрі нещодавно приєдналися до православ'я. Про це свідчить указ Київського губернського правління від 20 травня 1810 р., за яким уніатським священникам заборонялося залучати осіб православного віросповідання до слухання проповідей в їхніх церквах. Таке розпорядження було викликане повідомленням про те, що вони в Махновському повіті залучали новоприєднаних до православ'я ходити на свої літургії. Посилаючись на імператорські укази від 18 березня та 9 квітня 1797 р. і 9 лютого 1800 р., губернське правління такі дії заборонило, чітко визначивши, що ці священники повинні відправляти службу тільки для тих людей, котрі сповідують однакову з ними релігію⁷⁵. На цьому тлі показовою виглядає скарга православного клірика Петропавлівської церкви у Кам'янці І.Волошановича на уніатського священника Й.Банульського. Останнього було звинувачено в тому, що він у кармелітському кляшторі цього міста проводить службу «російською мовою» й тим самим, як писав скривджений, «приваблює до слухання» літургії «парафіян моїх, яких нещодавно приєднали з унії в благочестя, а тому цілковито у цьому не переконаних»⁷⁶. У результаті проведеного розслідування Й.Банульського звільнили, а на його місце був призначений інший священник⁷⁷.

Загалом за роки правління Олександра I греко-католицька церква мала одного митрополита, чотирьох єпископів, церковну колегію з п'яти членів, чотири консисторії при єпископах по п'ять членів у кожній, три семінарії,

1476 парафіяльних церков, 1985 священників, 47 монастирів, з яких 10 були жіночими, та 1 427 560 віруючих⁷⁸.

Головним рушієм позитивних змін, що відбувалися в уніатській церкві у той час, безумовно, був митрополит І.Лісовський, котрий прагнув піднесення авторитету білого духовництва й «очищення» монастирів від римокатоликів. Як зауважував П.Бобровський, прагнення до реформ керівників уніатської церкви становить «головний фон її історії в ХІХ ст.; засобом для здійснення їх служить скасування надто численних василіанських монастирів, у котрих зникла святість чернечих обітниць. У суворому сенсі слова чернецтва в російській унії вже не існувало, необхідно було його створити знову, не допускаючи в обителі латинської шляхти»⁷⁹. Для цього потрібно було «зруйнувати василіанські твердині, що слугували кублом латинізаторів, які перекручували слов'янську церкву»⁸⁰. Зі смертю І.Лісовського (1809 р.) зазнали краху його далекосяжні наміри. Наступником останнього на митрополічій кафедрі став луцький єпископ Г.Коханович, правління котрого припало на складний для Російської імперії період – війну з Францією 1812 р. Саме ця обставина змусила царський уряд на певний час дистанціюватися від «уніатського питання». У 1814 р. Г.Коханович помер.

У 1817 р. митрополитом греко-католицьких церков у Росії був призначений брестський єпископ І.Булгак – вихованець і висуванець єзуїтів, василіан та польської аристократичної партії. Саме він стояв, за влучним висловлюванням П.Бобровського, «у центрі інтриги, спрямованої проти реформаторських планів І.Лісовського і його сподвижника Красовського», а тому прагнув знищити самий зародок їхніх починань. Зокрема він домігся заміни представника Віленської єпархії від білого духовництва репрезентантом від василіанського ордену, а також відкрив справу про об'єднання Литовської василіанської провінції з Білоруською.

Таким чином, процеси латинізації в уніатській церкві, які намагався загальмувати І.Лісовський, за митрополита І.Булгака набрали нових обертів. Так, у друкарні Троїцького віленського монастиря друкувалися різні польські видання богослужбових книг, котрі василіани розповсюджували між греко-католиками. Діяльним їх помічником був віленський уніатський єпископ А.Головня, який відзначався фанатичною ревністю щодо латинізації релігійних обрядів. Результатом надзвичайно активної пропаганди став перехід уніатів до римокатолицизму. Лише в окремих повітах Віленської митрополіччої єпархії станом на 1814 р. їх чисельність досягла 19 790 осіб разом із 16 парафіяльними церквами, маєтностями, 9 священниками та 10 парафіями без церков⁸¹.

Факти переходу великої кількості уніатів до латинства були зафіксовані у 1814 р. також ревізійною комісією повітових і парафіяльних шкіл Мінської губернії. 24 червня 1814 р. Віленська консисторія зазначала, що «латинські священники [...] Мінської римокатолицької єпархії не лише не виконали іменного указу 1807 р. й уніатів, котрі перейшли у латинський обряд з відома єпархіального єпископа Дедерки, у своїх костелах сповідують, залучають, надають їм треби, але знову зваблюють у латинський обряд, поєднують шлюбами, хрестять новонароджених, ховають померлих. [...] **Усі ці вчинки латинників у Мінській губернії так посилюються, що та губернія залишиться скоро без церков і парафій.** Численні й наполегливі вимоги консисторії з 1810 р. залишаються без будь-яких наслідків»⁸². Симптоматично, що ця справа, котра вимагала енергійних заходів у першу чергу з боку єпископа А.Головні, пролежала у 2-му (уніатському) департаменті Римокатолицької колегії без розгляду декілька років. Лише 31 січня 1819 р. вийшов указ, який вимагав провести розслідування про «зваблених греко-католиків» силами спеціальної комісії, до складу якої входили

ли депутати, обрані від уніатських та римо-католицьких епархій, а також чиновники від земської поліції. Останні, що самі були латинниками, слідству не надали жодної допомоги; «духовні депутати» Мінської римо-католицької епархії взагалі не з'явилися на місце виклику. Ще раз це питання порушувалося новим головою Віленської уніатської консисторії А.Сосновським у 1828 р.⁸³

Відтак греко-католицька церква опинилася в ситуації, котра чимось нагадувала Річ Посполиту напередодні її поділів – більш сильні й відмобілізовані «сусіди» (латинська і православна церкви – *Р.Ш.*) не могли допустити самостійного, незалежного існування уніатської. Питання полягало лише в тому, на чий бік будуть залучені півтора мільйона віруючих – на католицький чи православний. За переконанням сучасних вітчизняних дослідників, з якими ми солідарні, такі плани провокувалися не лише ослабленим становищем уніатської церкви, релігійно-експансіоністськими намірами Ватикану та Росії, а й суперечливою природою самого греко-католицизму, що ніс у собі ознаки двох церковних напрямів, а разом і спокусу для обох повністю заволодіти наполовину «своєю» паствою. При цьому, як показують історичні джерела, не йшлося про прагнення двох зацікавлених сторін переконати маси віруючих уніатів в істинності, перевагах того чи іншого віровчення. Справа полягала у цинічному маніпулюванні релігійними переконаннями мас, віруючих «простолюдинів», кращою тактикою щодо яких було взагалі не ставити їх до відома про справжню мету намірів та дій⁸⁴. Доповнює цей аналіз білоруський дослідник В.Сосно, який наголошує: «змагання за душі» греко-католиків на початку ХІХ ст. мало не тільки релігійний, а й політичний підтекст, коли «православно-росіяни сперечалися з латино-поляками через темний кріпацький люд, кому саме ним заправляти»⁸⁵.

Таким чином, унаслідок реалізації ліберальних принципів етноконфесійної політики царського уряду, задекларованих імператором Олександром І на початковому етапі свого володарювання, уніатська церква переживала складні внутрішні трансформації, котрі відзначалися двоїстим характером. З одного боку, ліберальна спрямованість етноконфесійної політики російського самодержавства сприяла законодавчому оформленню, деякому розширенню прав, тенденції якісного зміцнення внутрішнього устрою та, зрештою, певному усамостійненню греко-католицької церкви. Відтак саме у той час остання дещо зміцнила свої позиції, зокрема відновила ієрархію. З іншого боку, вона відкрила шлях процесам реполонізації Правобережжя, а також сприяла утвердженню польської духовно-культурної гегемонії, одним із проявів котрої стало втручання латинської церкви в уніатські справи. У результаті її потужного впливу на внутрішній устрій та культово-обрядову сферу греко-католицької церкви вона все відчутніше набувала ознак «златинщення» та «сполщення». Це з часом стало підґрунтям для перманентних звинувачень у цьому з боку її опонентів – православних, а відтак – одним із чинників наступної ліквідації.

Отже, головною засадою етноконфесійної політики Олександра І було утримання представників різних релігій від агресивно-радикальних дій та дистанціювання від останніх, а також вжиття запобіжних заходів, що мали сприяти їх більш-менш мирному співіснуванню. Однак заходи царського уряду, спрямовані на обмеження такого впливу на уніатську церкву з боку римо-католицької, мали переважно декларативний характер і відігравали роль головним чином стримуючого фактора. Вони мали на меті розмежувати уніатів та латинників, але потужна пропагандистська діяльність і масові «зведення» католицьким духівництвом віруючих уніатів стали свідченням їх недостатньої дієвості щодо цього.

- ¹ *Наумович И.* Пятидесятилетие (1839–1889) воссоединения с православною церковью западнорусских униатов. – Санкт-Петербург, 1889. – С.1.
- ² *Батюшков П.М.* Волинь. Историчні долі Південно-Західного краю. – Дніпропетровськ, 2004. – 424 с.
- ³ *Давидович Б.С.* Судьбы православия и русской народности на Волыни в последнее столетие (1796–1896). – Почаев, 1896. – 36 с.
- ⁴ *Наумович И.* Указ. соч.
- ⁵ Начерк истории унии русской церкви с Римом. – Л., 1896. – 156 с.
- ⁶ *Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А.* Энциклопедический словарь. – Санкт-Петербург, 1902. – Т.ХХХІV. – 960 с.
- ⁷ *Бобровский П.И.* Подготовка реформ в русской греко-униатской церкви (1803–1827 гг.). – Санкт-Петербург, 1889. – 44 с.; *Его же.* Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I. – Санкт-Петербург, 1890. – 396 с.
- ⁸ Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.): Критические очерки. – Москва, 1967. – 336 с.; Русское православие: веки истории. – Москва, 1989. – 719 с.; *Боханов А.Н., Захарова Л.Г., Мироненко С.В., Сахаров А.Н., Твардовская В.А.* Российские самодержцы (1801–1917). – Москва, 1994. – 400 с.; *Черкасов П.П., Чернышевский Д.В.* История императорской России: От Петра Великого до Николая II. – Москва, 1994. – 448 с.
- ⁹ Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.3: Православ'я в Україні. – К., 1999. – 560 с.; *Крижанівський О.П., Плохий С.М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. – Кн.3: Кінець XVI – середина XIX ст. – К., 1994. – 336 с.; *Стоколос Н.Г.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). – Рівне, 2003. – 480 с.
- ¹⁰ *Леонтович В.В.* История либерализма в России. 1762–1914. – Москва, 1995. – С.55.
- ¹¹ *Соловьев С.М.* Император Александр I: Политика. Дипломатия. – Москва, 1995. – С.632–633.
- ¹² *Давидович Б.С.* Указ. соч. – С.9.
- ¹³ *Лиман І.І.* Російська православна церква на Півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. – Запоріжжя, 2004. – С.71.
- ¹⁴ Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.3. – С.233.
- ¹⁵ У 1820-х рр. містицизм став «модним» і в Києві. Серед його послідовників були відомі на той час кияни, зокрема «теософка» Турчанинова, учений-археолог Лохвицький, високопосадовець Мартос (див.: *Иконников В.* Киев в 1654–1855 гг. // Киевская старина. – 1904. – Т.LXXXVII. – С.155–216).
- ¹⁶ *Валлотон А.* Александр I. – Москва, 1991. – С.297.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ *Лиман І.І.* Указ. праця. – С.71.
- ¹⁹ Полное Собрание законов Российской империи с 1649 г. (далі – ПСЗРИ). – Санкт-Петербург, 1830. – Т.ХХХІV. – №27106. – С.814–834.
- ²⁰ Там же. – С.814.
- ²¹ Русское православие: веки истории. – С.320–321.
- ²² Ідея клерикалізації просвітництва досить швидко набула практичного втілення. Так, зокрема, ректор Казанського університету й попечитель Казанського навчального округу М.Магницький у спеціальній інструкції вченій раді цього навчального закладу рекомендував надати кожному предмету релігійно-богословського духу. У 1819 р. він провів ґрунтовну чистку неблагонадійних викладачів, а також ввів богопізнання та християнське вчення в університетські курси (див.: *Русское православие: веки истории.* – С.321–322).
- ²³ Католицькими стали цілі парафії. Єзуїтські місії діяли у Харкові, Одесі, Криму. Під їх управлінням перебувала більшість місцевих костелів. Загалом у Російській імперії в 1817 р. нараховувалося 334 єзуїти (див.: *Надтока Г.* Католицизм в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – в першій чверті XIX ст. // Людина і світ. – 2001. – №4. – С.13).
- ²⁴ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.22. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.741.

- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само. – Спр.17. – Арк.300.
- ²⁷ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Указ. соч. – С.503.
- ²⁸ Надтока Г. Указ. праця. – С.10–11, 12; ДАРО. – Ф.22. – Оп.2. – Спр.24. – Арк.84.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Батюшков П.М. Указ. праця. – С.279–280.
- ³¹ ДАРО. – Ф.22. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.757.
- ³² Там само.
- ³³ ПСЗРИ. – Т.ХХVII. – №20939. – С.894–895.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Там же. – №21078. – С.1062–1063.
- ³⁶ Там же. – С.1063.
- ³⁷ Стоколот Н.Г. Указ. праця. – С.27–28.
- ³⁸ Батюшков П.М. Указ. праця. – С.280.
- ³⁹ Давидович Б.С. Указ. соч. – С.11.
- ⁴⁰ Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.3. – С.233–234.
- ⁴¹ ПСЗРИ. – Т.ХХVII. – №20765. – С.610–620.
- ⁴² Там же. – №20853. – С.782–783.
- ⁴³ Жиллюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). – Житомир, 1996. – С.92.
- ⁴⁴ Панас К. Історія української церкви. – Л., 1992. – С.111.
- ⁴⁵ Коструба Т. Як Москва нищила українську церкву. – Л., 1995. – С.111.
- ⁴⁶ Литвин В.М. Історія України з найдавніших часів до 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lytvyn-v.org.ua/history_of_ukraine/index.php?article=ch4_r1_p3
- ⁴⁷ Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.3. – С.232–233.
- ⁴⁸ Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – К., 1998. – Т.3. – С.238.
- ⁴⁹ Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.3. – С.234–235.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ ПСЗРИ. – Т.ХХVII. – №20748. – С.584.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ Там же. – №20749. – С.584–585.
- ⁵⁴ Там же. – №20837. – С.722–723.
- ⁵⁵ Там же. – С.723.
- ⁵⁶ Там же. – №20838. – С.723.
- ⁵⁷ ДАРО. – Ф.22. – Оп.2. – Спр.9. – Арк.369–371.
- ⁵⁸ Там само. – Арк.369.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Там само. – Арк.369 зв.
- ⁶¹ Там само. – Арк.370.
- ⁶² Там само. – Арк.370 зв.
- ⁶³ Там само. – Арк.371.
- ⁶⁴ Там само. – Арк.369 зв.
- ⁶⁵ Жиллюк С.І. Указ. праця. – С.91.
- ⁶⁶ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. – Т.ХVI. – Вильна, 1889. – №29. – С.31–35.
- ⁶⁷ Там же. – №44. – С.77.
- ⁶⁸ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Указ. соч. – С.829.
- ⁶⁹ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. – №49. – С.82.
- ⁷⁰ Начерк истории унии русской церкви с Римом. – С.82.
- ⁷¹ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. – №54. – С.94.
- ⁷² Там же. – №56. – С.94–97.

⁷³ Там же.

⁷⁴ Бобровский П.И. Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I. – С.52.

⁷⁵ Хітлач Б. Історія УГКЦ на Східному Поділлі в першій половині XIX ст. // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2006 р. – Кн.І. – Л., 2006. – С.631.

⁷⁶ Цит. за: Яременко В. Навернення в православ'я наприкінці XVIII – в 60-х роках XIX ст. (за матеріалами Подільської духовної консисторії) // Там само. – С.671.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т.2. – К., 1995. – С.357.

⁷⁹ Бобровский П.И. Подготовка реформ в русской греко-униатской церкви (1803–1827 гг.). – С.33.

⁸⁰ Там же. – С.34.

⁸¹ Бобровский П.И. Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I. – С.80–81.

⁸² Там же. – С.81.

⁸³ Там же.

⁸⁴ Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.3. – С.236.

⁸⁵ Сосно В. Методи «возз'єднання» білоруських селян-уніатів // Берестейська унія (1596–1996): Ст. й мат. – Л., 1996. – С.111.

The article analyzes the reasons, nature and the results of internal transformation the Uniat Church in the light of ethnoreligious policy of Russian autocracy in the period of ruling the Emperor Alexander I.

Н.А.Котельницький*

ДІЯЛЬНІСТЬ І.ПЕТРУНКЕВИЧА У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ГУБЕРНСЬКОМУ ЗЕМСЬКОМУ ЗІБРАННІ (1868–1879 рр.)

Публікація присвячена основним напрямкам діяльності І.Петрункевича у Чернігівському губернському земстві. Особливу увагу приділено дослідженню проектів реформ І.Петрункевича у галузі продовольчої безпеки, міграції малоземельного селянства, формування справедливої податкової політики на основі статистичних досліджень, розвитку народної освіти. Акцентовано увагу на прогресивних ініціативах політика щодо запровадження емеритарного забезпечення земських службовців і професіоналізації політичної діяльності земських депутатів.

Громадська діяльність Івана Петрункевича (1843–1928 рр.) є малодослідженою темою української історії другої половини XIX ст. А тим часом його практична робота у представницьких установах Чернігівської губернії яскраво відображає всі аспекти розвитку земсько-ліберального руху, конкретні приклади реформаційних рішень багатьох проблем повітів губернії, що викликає значний краєзнавчий інтерес. Відтак дослідження діяльності І.Петрункевича у Чернігівському губернському земстві є актуальним як із соціально-економічних, так і з історико-краєзнавчих міркувань.

Восени 1868 р. І.Петрункевича було обрано гласним Борзнянського повітового земства, яке, своєю чергою, обрало його своїм представником – гласним Чернігівського губернського земства. Відтоді і розпочалась активна гро-

* Котельницький Назар Анатолійович – аспірант кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.